

2003 / 2 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

OP REIS!

ABONNEMENT

ABONNEMENT

Sie O

N° 22558

Signature, — Handteeken,

Elisa De Weert

Werklieden, toerisme en wereldtentoonstellingen voor 1900

Peter Scholliers, Vakgroep Geschiedenis, VUB

Deze bijdrage peilt naar de aanwezigheid en bezigheid van werklieden op de wereldtentoonstellingen voor 1900. Sinds de Londense expo van 1851 werden werklieden naar tentoonstellingen gestuurd om zich bij te scholen. Belgische ambachtslieden gingen naar Londen, Franse arbeiders kwamen naar de Antwerpse expo van 1894. Staat, gemeenten, spoorwegen, arbeidersorganisaties en allerlei kringen subsidieerden deze reizen. In het licht van het veranderend karakter van de tentoonstellingen kan het moeilijk anders dan dat werklieden er zich niet alleen bijschoolden, maar zich ook vermaakten. Het verschil tussen de Antwerpse tentoonstellingen van 1885 en 1894 toont dit aan. Uiteraard vormden reizende werklieden een grote uitzondering in die jaren, maar het is best mogelijk dat de 'toeristische idee' via de hype rond de expo's ruim verspreid werd onder bredere bevolkingslagen.

In augustus 1885 verspreidde het Antwerpse gemeentebestuur een sobere affiche met als wervende kop *Wereldtentoonstelling. Inkoopkaarten*.⁽¹⁾ De bedoeling was niet nog eens publiciteit te maken voor dit evenement dat al sedert 2 mei van dat jaar liep. In de stad hingen reeds lang kleurrijke affiches, terwijl de pers in binnen- en buitenland geestdriftig verslag uitbracht over de tentoonstelling. Neen, de affiche van augustus kondigde aan dat er gratis toegangskaarten op arbeiders lagen te wachten:

'Werkmansabonnement' voor de Wereldtentoonstelling van 1913 te Gent. De houder van deze gratis kaart mocht de tentoonstelling enkel bezoeken op "den Zondag, den Maandag van Sinsin, de 2 dagen der Gentsche feest en den 15 augustus"

STAD ANTWERPEN
BERICHT
**WERELDTENTOONSTELLING
INKOOMKAARTEN**

Het College van Burgemeester en Schepenen noodigt de hoofden van werkhuizen uit, voor den 29 dezer maand, bij het Gemeentebestuur te willen inzenden eene lijst der gasten, die zij bezigen en welke met vrucht de Wereldtentoonstelling zouden kunnen bezoeken. Eenige kosteloze inkoopkaarten, die het staatsbestuur ter beschikking van het College gesteld heeft, zullen hun daartoe kunnen overhandigd worden.

Antwerpen, 20 Augustus 1885

DE BURGEMEESTER
Leopold de Wael

Bij Bevel: DE SECRETARIS de Brauwere.

Dit was niet nieuw. Omdat de organisatoren vooruitgang als hét doel van de tentoonstellingen zagen, wilden zij nieuwe kennis, vaardigheden en technieken onder de werklieden verspreiden.⁽²⁾ Naar aanleiding van de tentoonstelling van Londen in 1851, 'de moeder der wereldtentoonstellingen', stemde de Belgische Kamer een krediet van 130.000 frank om onder meer de "*artisans d'élite*" de kans te geven zich op de hoogte te gaan stellen van de nieuwste technieken en machines.⁽³⁾ In 1862 deed Napoleon III hetzelfde toen hij een groep van 180 (sommige auteurs schrijven 550) werklieden naar de Londense expo zond. De Fransen kwamen er in contact met leden van de London Trades Council - deze ontmoeting wordt trouwens doorgaans aangewezen als de prille stap in de oprichting van de Internationale in 1864. Ook de Maatschappij van den Werkende Stand stelde enkele tientallen Nederlandse werklieden in staat de tentoonstelling van Parijs in 1867 te bezoeken om hun stiel te vervolmaken. Sommige tijdgenoten noemden de gigantische machinegalerijen van de wereldtentoonstellingen 'doorlopende leslokalen' omdat werklieden en ondernemers er inderdaad weetgierig rondwandelden met schetsboeken, notatieblokken en meetlatten.

Met het promoten van reizen voor werklieden naar de expo's in binnen- en buitenland wilden de regeringen hun visie op de verhoudingen tussen de sociale klassen onderstrepen. De maatschappelijke vooruitgang en de economische groei kwamen er door de harmonieuze samenwerking tussen kapitaal en arbeid. Bijgevolg mochten ernstige werklieden niet ontbreken op deze hoogdagen van de vooruitgang. Die bekommernis bleek ook uit het feit dat verdienstelijke arbeiders op voorstel van hun baas gedecoreerd werden naar aanleiding van tentoonstellingen in binnen- en buitenland.

Antwerpen 1885: goede ambachtslieden op reis

Voor alle duidelijkheid: werklieden kwamen niet in de eerste plaats als bezoekers naar de wereldtentoonstellingen, maar om er te werken als metselaars, schrijnwerkers, schilders, poetspersoneel, portiers, onderhoudswerklieden en manujes-van-alles. Het aantal ambachtslieden dat op kosten van de staat de wereldtentoonstellingen van voor 1880 bezocht, was beperkt tot amper enkele honderden. Dat was anders tijdens de tentoonstelling naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van België (Brussel, Jubelpark, juni tot oktober 1880). 1,2 miljoen mensen kochten een kaartje van 1 frank, maar daarbovenop werden 250.000 gratis kaarten uitgedeeld "*aux écoles, ouvriers et aux soldats*".⁽⁴⁾ De verhouding tussen de drie groepen ken ik niet, maar ik neem aan dat de arbeiders toch enkele duizenden kaarten werden gegund. Het opzet van de expo van 1880 week weinig af van dit van een wereldtentoonstelling (vooruitgang, consumptie, onder-richt). Er was een afdeling gewijd aan de nijverheid met 500 exposanten uit binnen- en buitenland, die bewondering wekte voor de Belgische nijverheid ("*la gloire de notre pays*"). Natuurlijk baadde de hele gebeurtenis in een explosie van geestdriftig nationa-lisme en moest de samenhangigheid tussen de klassen dik in de verf worden gezet. Mogelijk kregen de werklieden daarom wel enkele tienduizenden kaarten.

Toen de Antwerpse wereldtentoonstelling in mei 1885 de deuren opende, werd blijkbaar niet onmiddellijk gedacht aan het verdelen van gratis kaarten onder de werklieden. De aankondiging ervan werd pas eind augustus verspreid, toen de expo al vier maanden was geopend. De affiche maakt duidelijk hoe de kaarten werden verdeeld. Niet elke arbeider kon kosteloos kaarten krijgen. Er waren twee voorwaarden: de werkgever diende zijn *gasten* aan te duiden, en deze laatsten moesten *met vrucht* de tentoonstelling kunnen bezoeken. Er is niets geweten over de keuze door de baas, maar ik neem aan dat de goede werklieden een streepje voor hadden. Begrijp 'goede' hier niet alleen als handige en productieve werklieden, maar ook als betrouwbare en regelmatig-ge stielmannen.

De tweede voorwaarde blijkt uit de correspondentie die werd gevoerd tussen het Antwerpse college en Antoine Castermans, kolenhandelaar in de Lange Lozanostraat.⁽⁵⁾ Castermans verzocht om zeven vrijkaarten. Zij werden hem geweigerd. In een kort briefje werd uitgelegd waarom: "*In antwoord op uwe aanvraag van kaarten voor de Wereldtentoonstelling, spijt het ons U te moeten melden, dat de aard van werk, door uwe lieden verricht, niet zoodanig is als vereischt wordt om inkoombewijzen te kunnen bekomen.*" Bronsgieters, smeden, horlogemakers, schrijnwerkers, drukkers, goudsmiden, graveerders, suikerbakkers, sigarenmakers, vergulders, schoenmakers, werktuigmakers en andere ambachtslieden hadden wel de juiste "*aard van werk*" en kregen bijgevolg vrijkaarten. Vooral de sigarenmakers gebruikten de mogelijkheid om hun werklieden naar de expo te sturen. Vijf 'cigariers' wensten 180 kaarten, of veertig percent van het totaal aantal waar om werd verzocht: overmatig veel. Kende de sigarenproductie zulke drastische revoluties, dat er dringend nood was om drommen werklieden naar de expo te sturen? Simpele

kolenboeren hadden allicht niets te leren op de tentoonstelling, evenmin als havenarbeiders, metselaars, kleermakers of voerders, om naaisters, strijktsters of dienstpersoneel niet te noemen. In heel België zou de staat via de gemeenten 25.000 vrijkaarten aan werklieden en scholieren hebben uitgedeeld.

Regering en gemeentebesturen getroostten zich nog andere inspanningen. Bezoekers die in een groep van twintig reisden, genoten een vermindering van 25% op een treinkaartje, terwijl de toegangsprijs van de tentoonstelling op sommige dagen werd verlaagd van 1 frank naar een halve frank. Brussel, Gent en andere steden stuurden delegaties van werklieden naar de Antwerpse expo om verslag uit te brengen over ontwikkelingen op specifieke terreinen. Zo rapporteerden vijf ambachtslieden en een bediende aan de Brusselse gemeenteraad over panelen met betrekking tot het beroepsonderwijs, de mutualiteit, de ontwikkeling van lonen, de werktijd en de hygiëne, die zij op de Antwerpse expo hadden gezien. De meeste wereldtentoonstellingen hadden aandacht voor sociale thema's (vaak werden modelarbeiderswoningen getoond), en op de Antwerpse tentoonstelling van 1885 grepen een twintigtal arbeidersverenigingen de kans om hun werking voor te stellen.⁽⁶⁾ In de inleiding van hun verslag bedankten de Brusselselaars de raad omdat zij zelf hun afvaardiging mochten samenstellen, wat zij zagen als een duidelijk teken van de "*rapprochement et conciliation entre le capital et le travail*". Niettemin eindigden zij met een sterk pleidooi voor syndicale erkenning, reglementering van vrouwen- en kinderarbeid, algemeen stemrecht en officieel onderwijs: scherpe conclusies na een minzame aanhef...⁽⁷⁾

Enkele jaren voordien hadden Nederlandse arbeiders de kans gekregen de Parijse expo van 1867 te bezoeken. Ook zij moesten daar wat gaan opsteken en ook zij dienden te rapporteren over hun reis. Op het negentig bladzijden tellende rapport, *Indrukken op een togt naar Parijs*, besteedden zij slechts tien pagina's aan de tentoonstelling, terwijl de overige handelden over hun contacten, hun verblijfplaats, de Franse arbeidersverenigingen en de bezienswaardigheden van de stad. Noteer dat de titel van het verslag niet naar de expo verwijst. Wanneer daarover sprake was, ging nogal wat aandacht naar de gebouwen, de tuinaanleg en de kwaliteit van de restaurants. Twee dagbladen bekritiseerden dit verslag en de tocht: de werklieden schreven meer over eten, theater en bezienswaardigheden dan over nieuwe technieken en producten: er was waarlijk een "*tiendaagsche pleziertocht*" gemaakt.⁽⁸⁾

De *Journal de Gand* raamde de prijs van een dagje Antwerpse expo op minimum vijf frank (treinkaartje, ingang en gewone uitgaven). Dit bedrag kon gemakkelijk verdubbelen indien meer attracties werden bezocht of rijkelijker werd gegeten en gedronken. Was dat betaalbaar voor werklieden indien zij niet financieel werden gesteund? De ingang op een gewone dag kostte 1 frank; daarvoor moest de doorsnee arbeider ongeveer vier uur werken. Woonde hij in Antwerpen, dan kon hij te voet gaan; moest hij de trein nemen, dan kwam er weer geld aan te pas. Eens binnen, waren er nog andere kosten. 'Ongesubsidieerd' moest een gewone arbeider circa twintig à veertig uur werken voor één dagje expo.

De wereldtentoonstelling van 1885 was dus duur. Bronsgieters, smeden, horlogemakers, drukkers, goudsmeden en andere ambachtslieden vormden een onbeduidend deel van het publiek. Als zij al naar de expo gingen, was het allicht op een dag waarop de toegangsprijs laag was, of iemand een gratis kaartje en een goedkoop treinticket had.

Antwerpen 1894: bescheiden werklimentoerisme

Met de Antwerpse tentoonstelling van 5 mei tot 5 november 1894 veranderde een en ander. De toegangskaart kostte nog steeds 1 frank, maar de doorsneelonnen waren geklommen tot 0,30 frank per uur, terwijl de prijs van de voeding en vele andere kosten was gedaald ten opzichte van 1885. De ingang was dus iets sneller verdiend en er kwam wat ruimte vrij binnen het gezinsbudget. Bovendien kostte een kaartje 's zondags 0,50 frank en op sommige dagen slechts 25 centiem.

Even belangrijk was dat de regering nu 70.000 vrijkaarten liet verdelen via de gemeenten, en dat de verspreiding op een andere manier gebeurde. De *“werklieden opgeschreven als kiezers voor de Goedemannen- en Nijverheidsraad”* kregen een gratis kaart, eenvoudig af te halen op het politiekantoor. De kiezers voor beide raden (de eerste een verzoeningsraad voor individuele conflicten, de tweede een raad voor collectieve geschillen) waren mannen - Belg, tenminste 25 jaar - en hadden hun beroep al vier jaar uitgeoefend. Zij moesten effectief op de kiezerslijsten zijn ingeschreven, wat soms tot betwistingen leidde: de gemeentelijke administratie hield de lijsten niet altijd goed bij of de werklieden vergaten een adreswijziging te melden. De wijze waarop de kaarten in 1894 werden verdeeld, kan democratischer worden genoemd dan in 1885. Niettemin kwamen vrouwen niet in aanmerking voor een gratis kaart: vervolmaking van de stiel was aan hen niet besteed. Bovendien bestonden de Werkrechtters- en de Industrieraden slechts in een beperkt aantal plaatsen (*“où l'utilité en est constatée”*), namelijk in steden en de geïndustrialiseerde delen van het land. Dagbladen schreven regelmatig over het bezoek van werklieden aan de expo, die een groepsreis maakten. Zo meldde de doctrinair-liberale krant *De Koophandel* de komst van 700 leden van de Aalsterse Werkmanskring Vooruitgang door 't Werk: *“aankomst ten 7 ure 30”*. Deze indrukwekkende groep van 700 mensen (enkel mannen, of mannen, vrouwen en kinderen?) werd 's morgens verwelkomd door leden van de liberale Help U Zelve, om dan naar de diertuin en de wereldtentoonstelling te gaan. De trein terug vertrok om 22.30 uur, *“om ten 11 ure 45 terug te Aalst aan te komen”*.⁽⁹⁾

De Aalstenaars genoten ongetwijfeld van de prijsvermindering op het treinticket en vermoedelijk subsidieerde de Aalsterse werkmanskring de reis naar Antwerpen. Mogelijk kon zij daarbij een beroep doen op steun vanwege de lokale overheid. De gemeenten bleven, net zoals in 1885, niet bij de pakken zitten. De Antwerpse gemeenteraad meldde dat de stads- en staatsbedienden een vermindering van 50% op de prijs van een abonnement genoten. De Brusselse gemeenteraad stemde een bijzonder krediet van 5000 frank om *“elitearbeiders”* toe te laten de expo te bezoeken. De gemeenteraad van

INGANGEN

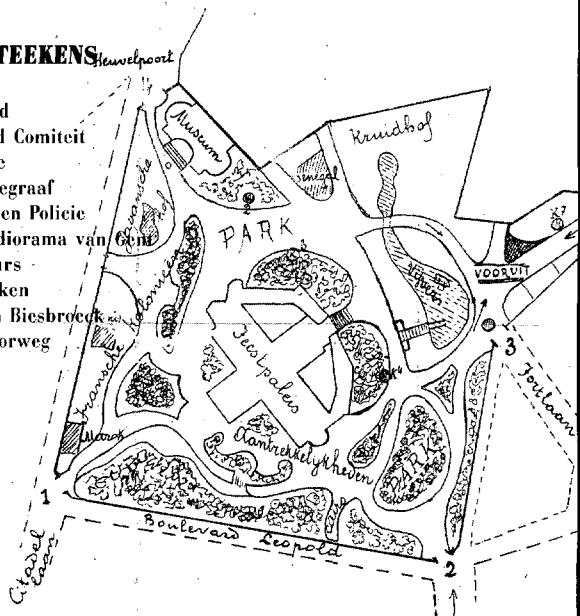
1. Ingang der Citadellaan
2. Ingang der Leopoldslaam
3. Ingang der Fortlaan
4. Ingang der Heuvelpoort
5. Hoofdingang Kortrijkschen Steenweg
6. Ingang Oudenaerdschen Steenweg
7. Ingang Sportplein
8. Ingang Zwijnaerdschen Steenweg
9. Bijzondere ingang Oud Vlaanderen

KIOSKEN

1. Aan de ingang der Schoone Kunsten
2. Naast het Museum
3. Op het terras van links v. h. het Feestpaleis
4. Op het terras van rechts v. h. het Feestpaleis
5. Aan de Duitse afdeeling
6. Voorbij Kanada
7. Halvert de Belvedere-laam

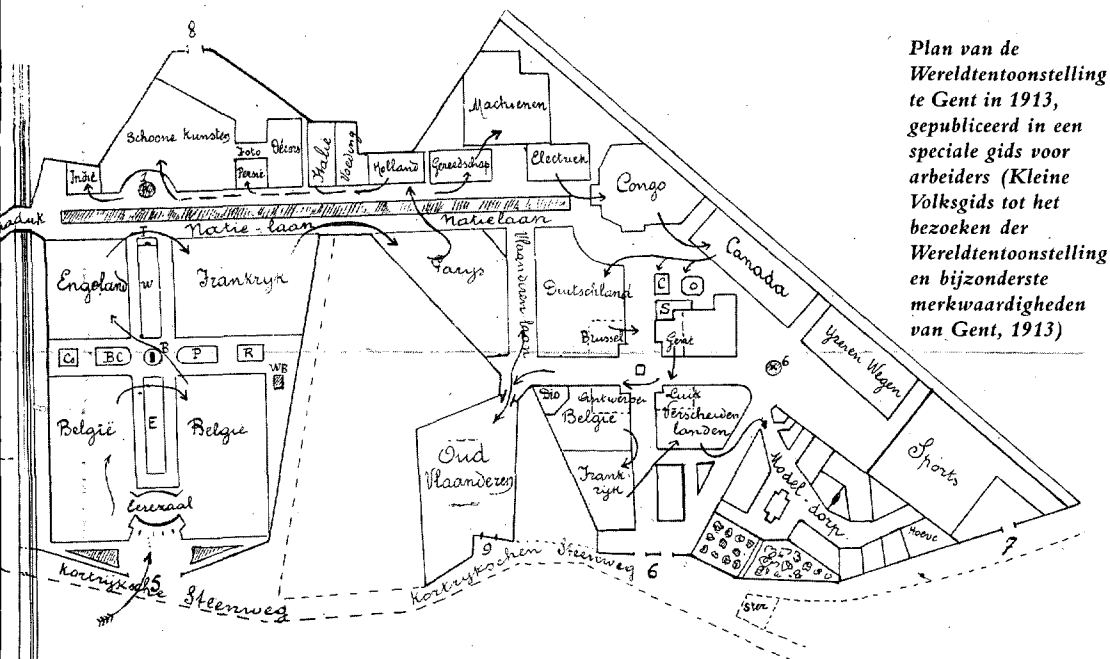
VERKORT-TEEKENEN

- E. Erelaan
- B. Ros Bayard
- BC. Besturend Comiteit
- Co. Concierge
- P. Post en Telegraaf
- R. Roodkruis en Policie
- Dio. Militair diorama van Gent
- WB. Werkbeurs
- W. Watterbekken
- F. Fontein Van Biesbroeck
- C. Canadaspoorweg
- O. Oostende
- S. Spanje

Charleroi overwoog 30 arbeiders naar de expo te laten gaan. Er werd 750 frank subsidie gestemd, hetzij 25 frank per deelnemer, wat een royaal bedrag was. Dit laatste initiatief wekte de woede op van een "gros contribuable" in de *Journal de Charleroi*, die in een ingezonden brief meende dat dit geld beter kon worden besteed dan aan een gezelschap van "favoris, c'est-à-dire des porions ou contremaîtres qui ont mieux que d'autres les moyens de payer de leur poche, les distractions qu'ils iraient chercher à Anvers". *Le Matin*, een Antwerpse liberale krant met grote aandacht voor het lokale leven, wijdde bijna elke dag een pagina aan de wereldtentoonstelling. Zij besteedde bijzondere aandacht aan de aanwezigheid van arbeiders op de expo (er was dagelijks een rubriek *Les ouvriers à l'Exposition*), omdat zij meende dat de onderwijsfunctie van de expo niet alleen voordelig was voor de industrie, maar ook voor de ontplooiing van de arbeiders zelf. De krant kon het dan ook niet laten te reageren op de brief van de "gros contribuable", door te onderstrepen dat de arbeiders zeker thuishoorden op de tentoonstelling, "car c'est précisément pour les travailleurs que les Expositions offrent un intérêt pratique réel; le public n'y voit guère qu'un passe temps agréable".⁽¹⁰⁾ Het onderscheid dat de krant maakte tussen de "travailleurs" die iets konden leren en het algemene "public" dat zich mocht vermaken, mag worden onderlijnd. Enerzijds werden arbeiders niet geacht zich te amuseren op de tentoonstelling, maar anderzijds waardeerde de krant hen omdat zij hun tijd niet ijdel zouden gebruiken.

Vooruit, het dagblad van de Gentse sociaal-democraten, had een andere mening. Zij bracht die te berde naar aanleiding van het Banquet démocratique, het galadiner na het afwerken van het gebouw voor de machinehal.⁽¹¹⁾ Ingenieurs, directeurs, kunstenaars, architecten en bewindslieden (z)aten er naast metselaars, schrijnwerkers en manoeu-

vres (géén bezoekers, maar bouwers van de expo). De liberale krant *De Koophandel* juichte deze verbroedering toe en laakte meteen de opinie van Vooruit die een “meesterstuk van hatelijke gewelduitdrukking” had gepubliceerd. De toon van Vooruit week inderdaad af van deze van de burgerlijke pers. Vooruit schreef: “*De werklieden zijn buitengewoon in hun schik en zouden, parbleu, het leventje der grooten wel gewoon worden. Zij lieten het zich dan ook goed smaken en zij vonden hunne werkliedenlippen niet eens te grof voor den fijnen wijn waarvan elken gast eene flesch had voor zich staan.*” Vooruit meldde dat het feest begon om 17 uur en eindigde om 20.30 uur en dat bij het spelen van de Marseillaise “*alle gasten recht sprongen en dansten rond de zaal dat het een plezier was*”. De conclusie van de krant lijkt me relevanter dan het sfeerbeeld: “*Het werkvolk heeft daar nu een klein deel genoten van hetgeen waarop het voor zijnen rijkdom scheppende arbeid recht heeft. Moge het hun aansporen tot zucht naar meer genot en bijzonder hen de overtuiging geven dat zij als mensch dezelfde waarde hebben als diegenen die zich boven hen plaatsen.*” Vooral de passage “*zucht naar meer genot*” kon een bepaalde pers op stang hebben gejaagd. Werklieden op de expo? Ja, maar om te leren en niet voor het amusement. Vooruit eindigde nochtans allerminst met een frivole aansporing tot vermaak, maar met een oproep om te strijden voor hogere lonen en syndicalisatie.

neerden, die er zoo wat het nieuws af hebben, laten den weg vrij aan de vreemdelingen, en, wanneer wij nu en dan nog eens een oog naar binnen slaan, ontmoeten wij een heel ander publiek dan over eene maand.”⁽¹²⁾ Dit publiek picknickte zelfs met meegebrachte boterhammen en jenever.⁽¹³⁾ Dat de werklieden wat anders deden op de expo's dan zich toe te leggen op de “vervol-making hunner stielkennis”, is al gebleken. Zij maakten van hun reis en hun bezoek gebruik om politieke grieven te verwoorden (zoals de Brusselaars in hun rapport aan de gemeenteraad in 1885) en zij hebben zich allicht ook goed geamuseerd (zoals de Nederlandse werklieden in Parijs in 1867). Gelegenheid was er te over, vooral in 1894, toen het zestiende-eeuwse Antwerpen werd geëvoceerd, wat zowel rijke als minder gegoe-de mensen aantrok.⁽¹⁴⁾ De *Revue de l'Exposition universelle d'Anvers*, een weekblad dat gepubliceerd werd tijdens de expo, schreef het als volgt: “*Ce qui fait le succès d'une exposition, ce ne sont pas seulement les œuvres d'art, les puissantes machines, les produits. Le profane n'apprécie pas ou mal tout cela. Ce que le grand public désire trouver dans une exposition, c'est la vie, c'est la gaieté, c'est le bruit, ce sont les étalages pimpants qui accrochent les regards, ce sont ces mille brimborions créés par l'intelligence fertile des inventeurs toujours à l'affût du nouveau.*”⁽¹⁵⁾ Dit citaat wijst op het belang van consumptie (“étalages” waren niet alleen “pimpants” - of bekoorlijk - maar ook een nieuwigheid), op de hang naar ongeziene spektakels, producten en ervaringen, en vooral op het zich vergapen aan consumptie, spektakels en ervaringen van anderen.

Wel of geen arbeiderstoerisme voor 1900?

In 1885 bezochten naar schatting 3,5 miljoen mensen de Antwerpse wereldtentoonstelling en in 1894 zouden dat er 5 miljoen zijn geweest.⁽¹⁶⁾ In het eerste jaar werden 25.000 en in het tweede jaar 70.000 gratis tickets verdeeld, hetzij respectievelijk 0,7% en 1,4% van het totaal aantal biljetten. De gratis kaarten werden gegund aan de ‘besten onder de arbeiders’ (mannen die ouder waren dan 25 en vier jaar hun stiel uitgeoefend hadden, als zij al niet werden aangeduid door hun baas). Zo beschouwd, waren deze gratis kaarten eerder bedoeld als propaganda voor harmonieuze klassenverhoudingen, dan dat zij een teken waren van de wil om elitearbeiders de expo's te laten bezoeken. Wellicht bezochten meer werklieden de tentoonstellingen dan uit beide percentages blijkt. Zo boden de overheden aan de arbeiders de kans om de tentoonstelling te bezoeken via goedkope treintickets en prijsvermindering tijdens bepaalde dagen. Ook arbeidersverenigingen organiseerden (en subsidieerden waarschijnlijk) reizen naar de expo's, wat zonder twijfel meer het geval was in 1894 dan in 1885 (omdat er in dat laatste jaar minder verenigingen bestonden). Stellig waren er individuele arbeidersgezinnen met een behoorlijk inkomen, die de tocht naar de tentoonstellingen in Antwerpen (1885, 1894), Brussel (1880, 1897, 1910), Luik (1905) en Gent (1913) hebben ondernomen, gebruik makend van goedkope toegangs- en treintickets, meegebrachte boterhammen en drank. Arbeiders hebben de wereldtentoonstellingen bezocht, en zij deden dat meer in 1894 dan in 1885.

Het is onmogelijk te ramen hoeveel werklieden de tentoonstellingen hebben bezocht. Eigenlijk doet dat er niet toe. Door de enorme aandacht in de media van allerlei plui-

mage, de diverse acties van de overheden en de interesse vanwege de arbeidersorganisaties, werd de idee van toerisme (in de betekenis van vrijetijdsvrezen) onder een zeer breed publiek verspreid. Zeker, de overheden en arbeidersorganisaties wilden dat werklieden reisden om te leren. Eens geplaatst tegenover alle attracties waarover de pers berichtte, kregen en grepen de werklieden echter ook de kans om zich te amuseren. Terug thuis werd verteld over Oud Antwerpen, de luchtballon, het aquarium, de Tunesische wijk, de waterglijbaan, de nieuwe producten en de flanerende en consumerende mensenmassa. Waren er geen directe getuigen, dan deden de verhalen toch op een of andere manier de ronde. Ook deze verhalen hebben het idee van toerisme ingang doen vinden (hoewel dit woord toen niet door arbeiders werd gebruikt).

Kortom, de wereldtentoonstellingen voor 1900 hebben mensen doen mijmeren over een andere wereld dan degene die zij gewoon waren. Zij die dat wilden en konden (betalen), gingen die wereld exploreren, maar zij vormden nog maar een zeer kleine minderheid. Na 1920 leek de fase van het eerste 'arbeiderstoerisme' voorbij, en begon stilaan het louter commerciële massatoerisme op gang te komen. De wereldtentoonstellingen (Antwerpen en Luik, 1930; Brussel, 1935) speelden daarbij terug een rol van belang.

- (1) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.
- (2) L. TIBBE, De nijverheidstentoonstelling als middel tot scholing en verheffing. Handwerkslieden als bezoekers en exposanten. In: *De negentiende eeuw*, (1997)21, pp. 105-26.
- (3) A. COCKX & J. LEMMENS, *Les expositions universelles et internationales en Belgique de 1885 à 1958*, Brussel: Editorial Office, 1958, p. 15.
- (4) *Exposition nationale de 1880. Album commémoratif 1830 -1880*. Brussel: Cie. Publicité d'Emission, 1882, zonder paginering.
- (5) Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.
- (6) P. SCHOLLIERS, Sociale ontwikkelingen in Antwerpen ten tijde van de wereldtentoonstellingen. In: *De panoramische droom. Antwerpen en de wereldtentoonstellingen 1885-1894-1930*. Antwerpen: Antwerpen '93, 1993, p. 140.
- (7) *Exposition universelle d'Anvers. Rapports présentés à l'Administration communale de Bruxelles*, Brussel, 1885, p. 3.
- (8) L. TIBBE, *De nijverheidstentoonstelling [...]*, pp.109-110.
- (9) *De Koophandel*, 14.07.1894 (Alle hier gebruikte krantenartikelen bevinden zich in het Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51)
- (10) *Le Matin*, 03.06.1894.
- (11) *Vooruit*, geciteerd in *De Koophandel*, 31.10.1893.
- (12) Beide kranten in Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief, 1099/51.
- (13) C. TERRYN, Van eliteaire beurs tot massamedium. Exposanten en publiek van de Antwerpse Expo's. In: *De panoramische droom*, p. 76.
- (14) A. THIJS, Oud Antwerpen 1894, een burgerlijke droomwereld. In: *De panoramische droom*, pp. 263-265.
- (15) *Revue de l'Exposition Universelle d'Anvers 1894*, 01.04.1894, p. 19.
- (16) C. MOURLON, *Quelques souvenirs des expositions nationales, internationales et universelles en Belgique, 1820-1925*, Brussel: Imprimerie Industrielle et Financière, s.d., renseignements statistiques. De ramingen steunen op het aantal verkochte dagkaarten (1,5 miljoen in beide jaren), de abonnementen (resp. 15.000 en 39.000) en de dienstkaarten (resp. 8850 en 15.000); het groter aantal bezoekers in 1894 zou dus alles te maken hebben met veelvuldige bezoeken van de abonneementhouders.